

РОЗДІЛ 4.

ФОНЕТИЧНА, ЛЕКСИЧНА ТА ГРАМАТИЧНА СИСТЕМИ МОВИ ТА МЕТОДИ ЇХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отримано: 28 серпня 2019 року

Прорецензовано: 16 вересня 2019 року

Прийнято до друку: 23 вересня 2019 року

e-mail: ljudmila_@ukr.net

tovkaylo_t@ukr.net

DOI: 10.25264/2519-2558-2019-7(75)-65-68

Довбня Л. Е., Товкайло Т. І. Постать К. П. Михальчука в історії української мовознавчої науки. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог: Вид-во НаУОА, 2019. Вип. 7(75), жовтень. С. 65–68.

УДК 811.161.2:001(091)(092)

Довбня Людмила Еммануїлівна,
кандидат філологічних наук, доцент
Державний вищий навчальний заклад

«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Товкайло Тамара Іванівна,
кандидат філологічних наук, доцент
Державний вищий навчальний заклад

«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

ПОСТАТЬ К. П. МИХАЛЬЧУКА В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВОЗНАВЧОЇ НАУКИ

У статті втілено намір здійснити аналіз наукової спадщини відомого українського громадського діяча-шістдесятника, мовознавця-діалектолога, фонетиста, етнографа, дійсного члена Наукового Товариства ім. Тараса Шевченка у Львові, члена Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, Українського Наукового Товариства в Києві, Історичного Товариства Нестора Літописця. Значну увагу приділено опису діалектологічних учень дослідника, а також його здобутків у царині історичної фонетики. Побіжно подано огляд напрацювань К.П. Михальчука у сфері історичної морфології та загальної методології мовознавства. Учений залишив прийдешнім поколінням наукову спадщину із 12-ми праць, що заклали міцне підґрунтя для подальшого становлення, функціонування й розвитку лінгвістичної думки в Україні.

Ключові слова: Костянтин Петрович Михальчук, українське мовознавство, діалектологія, історія української мови, історична фонетика, історична морфологія, методологія мовознавства, лінгвістична діяльність, публіцистична діяльність, громадянська позиція.

Ljudmila Dovbnia,

Ph. D in Philology, associate professor at the department of Ukrainian language and methodology of teaching, associate professor and the department of pedagogy, theory and methodology of primary education
«SHEI Pereiaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical Grygorii Skovoroda University»

Tamara Tovkaylo,

Ph. D in Philology, associate professor at the department of Ukrainian language and methodology of teaching, associate professor and the department of pedagogy, theory and methodology of primary education
«SHEI Pereiaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical Grygorii Skovoroda University»

K. P. MYKHALCHUK'S FIGURE IN THE HISTORY OF UKRAINIAN LINGUISTICS

In the paper the author made an attempt to analyse the scientific heritage of a well-known Ukrainian public man of 1960s, a linguist dialectologist, a phonetician, an ethnographer, a full member of Taras Shevchenko Scientific Society in Lviv, a member of the South-West Section of Russian Geographical Society as well as Ukrainian Scientific Society in Kyiv and the Historical Society of Nestor the Chronicler. The article focuses in particular on the description of the scholar's dialectological research and his achievements in the field of historical phonetics. The paper contains a brief review of K.P. Mykhalchuk's works on historical morphology and general linguistic methodology.

The aim of the article is to outline K.P. Mykhalchuk's contribution to the history of Ukrainian linguistics in general as well as to historical linguistics and dialectology in particular.

To achieve the aim the following tasks should be completed: to give a linguistic description of K.P. Mykhalchuk's scientific heritage; to find out about his role in the history of Ukrainian linguistics formation and development; to analyse certain linguistic views of the scientist; to describe his public activity.

The researcher studied dialectology in close connection with the history of language. He claimed that only the understanding of dialectological phenomena helped to objectively learn the history of particular phonetic and morphological processes.

K.P. Mykhalchuk investigated not only the issues of phonetics and morphology but also the problems of linguistic methodology. He paid special attention to the general theoretical questions of language nature and functioning. As did the followers of naturalistic trend, the

researcher defined linguistics as a natural science. He thought that language differentiation showed the rules of natural society development. At the same time, the scientist claimed that the language integration can happen only as a result of political abuse.

The scholar is famous not only by his scientific research but also by his sense of nationhood. His life is a battle for the defense of Ukrainian word, without it he could not imagine the future of Ukraine in the world. Having realized that a language is a part of ethnic identification and culture, the great patriot insisted that the language reflects the nation's psychology, it is a bearer of ancient mental and moral heritage of a nation.

The scientist created meaningful examples of publicistic works, which confirmed his conscious sense of nationhood. K.P. Mykhalchuk always stood up for his own views on science and fought against pseudo-science. These actions promoted further objective development of linguistics. His scientific heritage found its niche in the field of Ukrainian philology and it needs to be further developed in the aspects of historical phonetics with its close relations to dialectology. It gives adequate examples of objective science to the future generations of linguists and native word's experts.

Key words: Kostiantyn Petrovych Mykhalchuk, Ukrainian linguistics, dialectology, the history of Ukrainian, historical phonetics, historical morphology, linguistic methodology, linguistic activity, publicistic activity, sense of nationhood.

Постановка проблеми в контексті сучасної філологічної науки та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. К.П. Михальчук посідає гідне місце в царині україністики. Наукові здобутки вченого є вагомими і значимими для становлення і розвитку насамперед української діалектології, а також історичної фонетики, історичної морфології і методології мовознавства. Наукова вартість його праць, на яких виховувалося не одне покоління дослідників, і до сьогодні залишається високою. Заслугують на глибоку пошану його публіцистична діяльність і свідомо громадянська позиція. Попри це, упродовж тривалого часу поза увагою наукової спільноти залишалася його мовознавча спадщина.

Нині перед сучасними дослідниками стоїть завдання повернути в науковий обіг невинувато забуті й викреслені з української історії імена і відродити ідеї та напрацювання дослідників минулого. Це надасть змогу заповнити прогалини у сфері мовознавства, зокрема, історичної фонетики та діалектології, об'єктивувати наукові факти і внести корекцію в певні питання зазначеної царини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання означеної проблеми і на які опираються автори. До дослідження громадянської позиції та наукової діяльності К.П. Михальчука долучилися представники різних наукових сфер: українського мовознавства, історії, етнографії, а також громадські діячі. Аналізу мовознавчої спадщини та громадянської діяльності вченого присвячені праці авторів різних поколінь: М. Грушевський [2], М. Железняк [4], Т. Монахова [8], С. Петлюра [9], О. Шахматова [11], Ю. Шевельова [12] та ін. Названі дослідники заклали наукові підвалини для подальших фахових напрацювань.

Визначення не вирішених раніше частин проблеми. Зважаючи на наукові здобутки попередників, вважаємо за доцільне зосередити увагу на детальному лінгвістичному описі окремих аспектів історичної фонетики в її органічних зв'язках із діалектологією, побіжному аналізі тлумачення К.П. Михальчуком утворення стягнених прикметникових форм та іменникових флексій, а також бачення ним загальної методології мовознавства.

Мета статті – окреслити внесок К.П. Михальчука в історію української мовознавчої науки загалом та її історії і діалектології зокрема.

Постановка завдання. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань:

- подати лінгвістичний опис наукової спадщини К.П. Михальчука;
- з'ясувати його роль і місце в історії становлення та розвитку українського мовознавства;
- здійснити аналіз окремих лінгвістичних тлумачень вченого;
- описати громадянську діяльність «сина своєї доби».

Виклад основного матеріалу. До славетної когорти шістдесятників по праву входить відомий мовознавець – основоположник українських діалектологічних учень, етнограф, дійсний член НТШ у Львові, член Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, Українського Наукового Товариства в Києві, Історичного Товариства Нестора Літописця та член Київської Старої Громади Костянтин Петрович Михальчук. Учений залишив прийдешнім поколінням наукову спадщину із 12-ти праць, що заклали міцне підґрунтя для подальшого становлення, функціонування й розвитку лінгвістичної думки в Україні. «...для сучасного українського суспільства К.П. Михальчук був наче живим втіленням «минулого» українського відродження та органічною ланкою, що з'єднувала пережите, яке відійшло вже в далечінь історії, з теперішніми днями і завданнями національного життя. К.П. Михальчук наче був символом усієї хресної путі, пройденої від 60-тих років минулого століття українським рухом, і дійсно був втіленням довготривалої чинної любові до батьківщини. Допитлива думка та чинна енергія К.П. Михальчука і ймення останнього з українських «шістдесятників-хлопоманів» займе почесне місце як в історії української наукової думки, так і в історії українського громадського руху» [9].

Кость Михальчук з'явився на світ 21 грудня 1840 р. (за старим стилем) у с. Зозулинцях Махнівського повіту Київської губернії (нині Козятинський район Вінницької області). Розпочав навчання в однокласній школі м. Сквири, потім здобував освіту в трикласній школі м. Полонного. У 1856–1858 рр. навчався в Житомирській чоловічій гімназії, а в 1859–1861 рр. – на історико-філологічному факультеті Київського університету імені Святого Володимира. У студентські роки він пліч-о-пліч із В. Антоновичем і Т. Рильським стояв біля витоків «хлопоманства», представники якого сповідували ідею єднання з простим українським народом. Через громадсько-агітаційну діяльність був змушений залишити навчання і переїхати на Житомирщину, де неодноразово був заарештований. У 1867 р. К.П. Михальчук повертається до Києва, однак займається офіційною філологією йому було заборонено.

Кость Михальчук відійшов у вічність 7 (20) квітня 1914 р. і був похований Щекавицькому цвинтарі. «Формальним визнанням заслуг померлого українського вченого було обрання його на члена-кореспондента Академії Наук, але чи не найбільшим визнанням цих заслуг було те почуття вдячності, яке відчував до нього, до непатентованого вченого, кожний, хто шукав наукового пізнання української мови, намагався з'ясувати властиві їй особливості, походження, будову, розпад на говірки та сучасний її стан. На працях Михальчука виховувалися молоді покоління українських учених-філологів, до них удавався кожний українець, бажуючи обґрунтувати свій національний світогляд науковими аргументами і своє ставлення до української мови, як самостійної лінгвістичної одиниці» [10, с. 8].

Доля не надала змоги К. П. Михальчуку працювати за фахом, тож упродовж 40-ка років він мешкав на Подолі і заробляв на хліб насущний бухгалтером, однак любов до рідної землі та до українського слова стала духовною потребою, своєрідною релігією його життя.

«Досліджуючи історію народу, його багатогранну творчість, побут, культуру, українські діячі шестидесятих років, кажучи словами К.П. Михальчука, «прагнули знайти самих себе, своє власне життя, свої інтимні і природні обставини, свою непідроблену вдачу, ідеали та смаки, свою живу душу, свого великомученика, генія народнього». В цьому прагненні К. П. Михальчука, як одного з найвидатніших «шестидесятників», виявилася риса властива неопітам ідеї, що вносили в діяльність ученого дух підвищеної напруги, який, з одного боку, ушляхетнював працю дослідника, а з другого викликав у середовищі молодих поколінь паростки прозелітизму та почуття вдячності до нього, як до одного з піонерів української національної ідеї» [9].

Грунтовним науковим пошуком і зрілим фаховим аналізом мовного матеріалу вирізняються праці К. П. Михальчука:

- Наречия, поднаречия и говор Южной России, в связи с наречиями Галичины (1871);
- Открытое письмо к А. Н. Пыпину по поводу его статей в «Вестнике Европы» о споре между южанами и северянами (1886);
- Зауваження до праці В. Науменка «Обзор фонетических особенностей малорусской речи» (1889);
- Статистика в области диалектологии (1893);
- К южнорусской диалектологии (1893);
- Рецензія на працю В. Шимановського «Очерки по истории русских наречий. Черты южнорусского наречия в XVI – XVII в.» (1894);
- Филологическое недоразумение (о форме именительного падежа множественного числа прилагательных в украинском языке на -ое) (1896);
- Рецензія на працю В. Шимановського «Звуковые и формальные особенности народных говоров Холмской Руси» (1897);
- До питання про українську літературну мову» (1898);
- Что такое южнорусская (малорусская) речь? (1899);
- Рецензія на працю В. Богородицького «Говор села Сушки Золотоношского уезда Полтавской губернии» (1901);
- К вопросу об отвердении слогов в малорусском (1903);
- До правопису деяких форм «м'якої деклінації» в українській мові (1908);
- Программа для собирания особенностей малорусских говоров (1910).

Публіцистичні статті дослідника виходили в таких періодичних виданнях: «Киевский телеграф», «Заря», «Труд», «Правда», «Рада», «Gazeta polska» тощо. Окрім того, учений є редактором багатьох лінгвістичних напрацювань, таких як «Українська граматика», «Російсько-український словар» Є. Тимченка, «Український словар» Б. Грінченка та ін.

На думку С. Петлюри, К. Михальчук є людиною «... чистої науки, з яскравими рисами мисленика, з здатністю не вносити в свої наукові праці елементів злободенності, політики й партійної вузькості, він водночас був чулий до питань дня й реагував на них з пристрасністю високо розвиненого громадянина... Притаманний йому такт, джентльменство в ставленні до противника... не покидали його, а вміння звільнити трактовану тему від випадкових, сторонніх і ненаукових елементів надавало його виступам суворо принципового характеру, ширячи значення цих виступів далеко поза межі злободенності» [10, с. 22].

К. П. Михальчук приділяв значну увагу питанням української діалектології, правопису, історичної фонетики, історичної морфології та загальної методології мовознавства. На основі значного фактичного матеріалу вчений за єдиною програмою (Карта «південно-руські нареччя та говірки» 1871 р.) описав українські діалекти, визначивши межі діалектних угруповань (північного, південно-західного і південно-східного), а також говорів і говірок. К. П. Михальчук вважав, що «...реальним представником мови є лише найпростіша й неподільна одиниця її, звана «говіркою», себто явище надіндивідуальне, нематеріальне, конструйоване в абстракції, в ідеалі» [Цит. за: 12, с. 113].

У відомій розвідці «Наріччя, піднаріччя і говори південної Росії у зв'язку з наріччями Галичини» (1871 р.) дослідник диференціював українські регіональні мовні форми на давні й новожитні та надав тлумачення походження окремих діалектних явищ, зібраних у 59 населених пунктах різних регіонів України, де обстежив і описав 74 фонетичні й морфологічні явища.

У «Відкритому листі до О. М. Пипіна...» (1909 р.) К. П. Михальчук обґрунтував автохтонність давнього населення Київщини; він відстоював самобутність українського слова, передбачаючи його велике майбутнє («Що таке малоруська (південноруська) мова?», 1899; «До питання про малоруську літературну мову», 1898). Йому належить вироблення наукових принципів збирання й опрацювання українських діалектів, втілених у «Програмі до збирання діалектних одмін української мови», 1909 (у співавторстві з Є. Тимченком); «Програмі для збирання особливостей малоруських говорів», 1910).

«... Михальчук проявив у багатьох випадках оригінальну філологічну школу, своєрідну методологію і послідовну власну концепцію розвитку української мови, сперті на малозвичайні тоді знання української діалектології, так що коли привести його висловлювання в систему, то перед нами справді стане образ визначного мовознавця... Супроти ж інших Михальчук різко й позитивно виділявся тим, що він був не тільки збирачем фактів, а і шукачем нових методологічних шляхів» [12, с. 96]. Високо поцінуючи лінгвістичні надбання К. П. Михальчука, О. О. Шахматов назвав їх «найціннішим узагальненням у царині вивчення малоруської мови» [11, с. 11].

Учений розглядав діалектологію в тісному зв'язку з історією мови, констатує, що лише розуміння діалектних явищ допоможе об'єктивно з'ясувати історію певних фонетичних і морфологічних процесів. Особливого значення дослідник надавав питанням розвитку [i] з колишніх [ʃ], [e], [o], а також ствердінню приголосних перед голосними переднього ряду [e], [и]. К.П. Михальчук запропонував власну інтерпретацію витворення українського [i], констатує його дифтонгічне походження. Він зауважував, що звук [ʃ] характеризувався дифтонгічною вимовою. Другий елемент дифтонга в силу своєї слабкості й нескладотворчості занепадає і передає свою компенсаційну звучність першому. Унаслідок цього перший елемент дифтонга підсилюється і подовжився. [e] перед [ʃ], що втратився, подовжився і трансформувался в дифтонг, при злитті компонентів якого утворився звук [ʃ], збігшись із уже існуючим. Голосний [e] перед [ʃ], що занепадає, трансформувался

в довгий [o], що розвинувся в дифтонг, із якого через низку змін утворився голосний [i]. У північних же говірках збереглися дифтонги, а в деяких карпатських говірках вони спростилися в [y], [и].

К.П. Михальчук приділяв увагу питанням повноголосця та проблеми походження [o], [je] (осінь < *jesen', озеро < *jezero), а також [ж] < [dj] в українських іменних формах (межа < *medja, сажа < *sadja, пряжа < *pr'adja). Учений зважав на те, що певними фонетичними рисами українська мова зближувалася із західнослов'янськими. Це, зокрема, стосується розрізнення подальшої долі етимологічних [o], [e] та [o], [e], що постали з [ъ] та [ь].

Науково вартісною є запропонована вченим перехресна класифікація слов'янських мов. «... Михальчук... показує щодо української мови ті риси, якими вона випадає з усього північно-східного відділу. ... Інші слов'янські мови цікавили його тільки в зв'язку з українською мовою. Але запропонований ним підхід до класифікації слов'янських мов далеко випередив погляди його сучасників і наступників...» [12, с. 109].

Не залишилися поза увагою дослідника й питання історичної морфології, однак він звертався до них лише принагідно. У різні періоди розвитку українського мовознавства аналіз його морфологічних напрацювань викликав певні дискусії. Об'єктом його наукових інтересів у цій царині було утворення стягнених форм прикметників і трансформація їхніх флексій, а також флексій іменників м'якої та мішаної груп (I і III відмін).

Розглядаючи процес стягнення повних прикметникових форм на кшталт *новая, новое, новую, новыѣ*, К.П. Михальчук зауважує, що варто повернутися до традиційної теорії, доповнивши її асимілятивними процесами, зокрема прогресивним їх ходом. «Михальчук помилявся, по-перше, тим, що заперечував справжність форм на -оѣ, вважаючи їх за хибно записані. Тим часом пізніші записи виявили їх наявність ще не в одній говірці. По-друге, тим, що уподібнення буває в українській мові нормально в складі перед наголосом (як це є, наприклад, і в нашому прикладі *ѣ*, але саме в членних прикметниках наголос не припадав на останній склад. До розв'язання питання пошастило щільно наблизитися геть пізніше... Михальчук не бере до уваги морфологічної структури мови і зумовлених нею процесів; він намагається пояснити всі морфологічні зміни з звукових змін. Де цього зробити вже ніяк не можна, там він удається до аналогії поодинокі взятих форм. Так робить він, зокрема, ... у статті про закінчення іменників м'якого типу. Проблему, чому старі закінчення давального – місцевого відмінка однини типу *земли, кости* (а в останньому випадку це стосується також і називного – знахідного відмінка множини), зберігані великою мірою в західноукраїнських говірках, у решті говірок заступлені типом *землі, кости*, він розв'язує тим, що тут впливали іменники «твердого» типу (*вода – воді*). Пояснення це традиційне, але що воно недостатнє, ясно хоч би з того, що вплив міг же йти і в зворотному напрямі, і треба пояснити, чому так не сталося, як також і те, чому вплив не захопив південно-західних говірок» [12, с. 111]. Морфологічні погляди вченого не були такими досконалими, як фонетичні, проте дали новий науковий поштовх подальшим дослідникам.

К. П. Михальчук займався не лише проблемами фонетики й морфології, а й питаннями методології мовознавства. Велику увагу він приділяв загальнотеоретичним питанням сутності й функціонування мови. Услід за прихильниками натуралістичного напрямку дослідник відносив мовознавство до природничих наук. У мовному поділі він вбачає закономірність природного розвитку суспільства. Інтеграція ж мов, вважає вчений, може відбутися лише шляхом політичного насильства.

Учений як син своєї доби відомий не лише науковими розвідками, а й громадянською позицією. Його життя – це боротьба за оборону і відстоювання українського слова, без якого він не уявляв перспектив України на світовій арені. Усвідомлюючи, що мова є складником етнічної ідентифікації та культури, великий патріот стверджував, що саме в мові відображається психологія народу, вона є носієм «вікових надбань розумової та моральної культури даного народу й пам'ятка побутових, громадських та політичних долі і вражінь, що він зазнав їх протягом усенької своєї історії» [7, с. 186].

«Я піду туди, куди піде мій народ...» – від цього життєвого кредо великий вчений ніколи не відступав. На його науковій спадщині виховувалося не одне покоління українських мовознавців, і воно й надалі залишається недостатньо опрацьованим для прийдешніх дослідників.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що М. П. Михальчук увійшов в історію українського мовознавства як потужний дослідник-діалектолог, автор відомої праці «Наречія, поднаречія і говори Южної Росії, в зв'язі з наречіями Галичини» (1877), яка заклала підвалини для становлення і розвитку сучасних діалектологічних учень. Складно переоцінити внесок дослідника в історичну фонетику, окремі питання історичної морфології, загальну методологію мовознавства. Учений залишив по собі глибокі зразки публіцистичних праць, що засвідчили його свідому громадянську позицію. К.П. Михальчук завжди відстоював власне бачення науки і боровся із псевдонаукою, і цим зумовлював подальший об'єктивний розвиток мовознавства.

Перспективи подальших розвідок. Наукова спадщина К.П. Михальчука займає певну нішу в царині української філології і потребує подальших фахових досліджень в аспектах історичної фонетики в її тісних зв'язках із діалектологією. Вона надає гідні зразки об'єктивної науки прийдешнім поколінням лінгвістам та поціновувачам рідного слова.

Література:

1. Автобіографічна записка К. Михальчука. *Київська старовина*. 1994. № 6. С. 29–32.
2. Грушевський М. Раз добром налите серце. URL: <https://www.m-hrushevsky.name/uk/BioStudies/1914/RazDobromNalyteSerce.html> (дата звернення – 27.06.2019 р.).
3. Довбня Л. Е., Товкайло Т. І. Історія українського мовознавства в іменах. Переяслав-Хмельницький: Домбровська Я.М., 2018. 140 с.
4. Железняк М. «Я піду туди, куди піде мій народ...». *Київська старовина*. 1994. № 6. С. 24–28.
5. Михальчук К. Наречія, поднаречія и говори Южной России, в связи с наречіями Галичины. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. СПб., 1877. Т. 7. Вып. 2. С. 453–512.
6. Михальчук К. Чого від нас хочуть росіяни? *Київська старовина*. 1994. № 6. С. 33–44.
7. Михальчук К. Что такое малорусская (южнорусская) речь? *Киевская старина*. 1899. № 8. С. 135–195.
8. Монахова Т. Українська діалектологія: навч. посіб. Миколаїв: Видавництво ЧНУ ім. Петра Могили, 2010. 128 с.
9. Петлюра С. Останній український діяч шести десятих років (До півріччя смерті К.П. Михальчука). URL: https://symonpetlura.usoz.ua/publ/ostannij_ukrajinskij_dijach_shestidesjatkikh_rokiv_do_pivrichchja_sterti_k_p_mikhalchuka/2-1-0-38 (дата звернення – 27.06.2019 р.).
10. Петлюра С. Памяти К. П. Михальчука. *Украинская жизнь*. 1914. Вып. 4. С. 8–22.
11. Шахматов А. А. Памяти К. П. Михальчука. *Украинская жизнь*. 1914. Вып. 4. С. 11.
12. Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців. Київ: «КМ Академія», 2002. 132 с.